

**ПРОМИСЛИ ТА РЕМЕСЛА
В НОВОСЛОБІДСЬКОМУ КОЗАЦЬКОМУ ПОЛКУ (1752–1764) ¹**

Новослобідський козацький полк (1752–1764) – козацьке формування, організоване російським урядом на території так званих «Задніпровських місць» – землі у межиріччі Дніпра й Південного Бугу, що в 1732 році відійшли до Росії [25, с. 351-352]. Намагаючись залюднити землі Південної України, російський уряд вирішив оселити на території «Задніпровських місць», які вважалася пустуючими, іноземних колоністів (сербів, хорватів, волохів). Майбутнє поселення було названо Новою Сербією [19, с. 570-577, 581-585, 625-626]. Але на територіях, наданих під поселення сербів, жило українське населення, були засновані населені пункти, будувалися церкви та господарчо освоювалися землі. Оскільки це українське населення оселилося тут «безуказно», то Сенат наказ висилити з території «Задніпровських місць» в «прежние места», тобто в Малоросію. Українська людність повинна була продати своє майно прибульцям-сербам і звільнити ці території протягом півроку [19, с. 570-577, 729-731].

Але українське населення починає тікати за межі Російської імперії в Польщу, також на Запоріжжя і на території, які розташовувалися південніше Нової Сербії [14, арк. 2-3]. Щоб не допустити цих втеч (оскільки край був і так малозалюднений), уряд приймає компромісне рішення й організовує з української людності Новослобідський козацький полк, за прикладом козацьких полків Слобідської України [22, с. 64–65; 125–127]. Створюючи Новослобідський полк, уряд прагнув реалізувати кілька завдань:

¹ Стаття була опублікована: Дідик С.С. Промисли та ремесла в Новослобідському козацькому полку (1752–1764) // Культурологічний вісник: Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. – Вип. 21. – Запоріжжя, 2008. – С. 42–47.

1. Поставити під військовий і адміністративний контроль значну масу українського населення, які жили в «Задніпровських місцях», і не допустити їх втеч за кордон.

2. Використати це населення для військової охорони південних кордонів.

3. Залучити це населення також до процесу колонізації південних територій.

Оселяючись південніше Нової Сербії, українське населення засновує ряд нових населених пунктів. Поступово населення полку зростає. Новослобідські мешканці активно взялися за господарське освоєння краю. Вони розорюють цілинні землі, розводять худобу, починають займатися торгівлею і ремеслом, заводять різноманітні промисли в колишніх «Задніпровських місцях».

Зважаючи на той факт, що господарська діяльність населення Новослобідського полку – тема досить широка і об'ємна, в цій статті ми хотіли б приділити увагу таким аспектам новослобідського господарства, як розвиток промислів і ремесел в полку.

Питаннями, пов'язаними з заселенням і господарським освоєнням пустуючих земель займалися як російські, так і українські історики. Дослідження колонізаційних процесів привертало увагу науковців в XIX–XX і навіть XXI століттях. Але досить невелика кількість дослідників звертала увагу на такого суб'єкта колонізації, як Новослобідський козацький полк. І ще менша кількість істориків намагалася дослідити господарські зайняття населення Новослобідського полку. Серед науковців, які приділили увагу господарській діяльності новослободжан ми зустрічаємо такі відомі і мало відомі прізвища як А. Скальковський, А. Пашутін, В. Ястребов, Феодосій Макаревський, М. Ткаченко, Н. Полонська-Василенко, С. Шамрай, В. Пірко і інші.

Досліджуючи промисли і ремесла, ми використали як опубліковані («Полное собрание законов Российской империи», «Сенатский Архив»,

«Архів Коша Нової Запорізької Січі», «Щоденник подорожі І.А.Гільденштедта Єлизаветградською провінцією (травень – липень 1774 року)» і інші), так і неопублікованими джерелами (фонди «Архів фортеці Св. Єлизавети» та «ЗООИД» Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, фонди «Київської губернської канцелярії» та «Генеральної військової канцелярії» Центрального державного історичного архіву України у м. Києві). Особливо звернемо увагу на «Щоденник подорожі І.А.Гільденштедта Єлизаветградською провінцією...». І.А. Гільденштедт (1749-1781) – доктор медицини, вчений-природознавець, перебуваючи на службі у Петербурзької Академії, як керівник наукової експедиції у 1768–1774 роках здійснив подорож по Україні [16, с. 15]. А в травні – липені 1774 року подорожував Єлизаветградською провінцією і залишив цікаві і корисні свідчення про природно-кліматичні умови, про флору та фауну краю, а також про господарські заняття колишнього новосербського і новослобідського населення.

На території полку новослобідські мешканці починають заводити промисли і ремесла. Так, права новослобідського козацтва на заняття промислами були офіційно підтверджені російським урядом. Старшині і сотникам дозволялося “мельниці, хутора, винокурни и шинки строить” [9, арк. 33]. Рядовому ж козацтву дозволялося займатися рибальством, бджільництвом та іншим.

Поширеним видом промислу було бджільництво. Ф.Макаревський згадує, що мешканці слобод Бородаївки, Калужинки, Мишуриноного Рогу, Деріївки займалися бджільництвом [26, с. 299-300, 307, 324]. Вулики намагалися розташувати в лісах і лісках. Часто в якості вуликів слугували липові колоди [16, с. 23].

Доволі поширеним видом промислу було рибальство. Рибу ловили як для власного вжитку, так і для продажу, в тому числі за кордон. Козаків заохочували спеціально копати стави і пруди і розводити в них рибу [4,

арк. 79]. Ще задовго до утворення Новослобідського полку, рибальством в “Задніпровських місцях” займалися запорізькі козаки [2, с.65-66; 24, с. 154]. Рибальством займалися як прості козаки, так і старшина. У Дніпрі водилися такі види риб: стовпець, лин, карась, білорибця, мирон, щука, окунь; рідше траплялися короп, сом, минь, судак, йорж. Осетрів ловили великими сітьми з весни до липня. У невеличких затоках Дніпра після того, як спаде вода, ловили решту різновидів осетрових: гостроносий осетр (в’яз), тупоносий осетр (турпалом), севрюга (пеструга), стерлядь (чечуга або вирезуб) [16, с. 38]. Окрім Дніпра, багато риби ловилося в його притоках – Омельнику, Домоткані, Самоткані та інших великих ріках – Інгульці, Великій Висі, Синюсі та Південному Бузі [11; 29, с. 273; 30, с. 123, 124, 132, 133]. В Бузі ловилося багато осетрових та інших видів риб – найчастіше ловилася бішенка, коропа, вирезуби, рибиці. У запрудах на Чутці та Ірклеї водилися карась, щука, лин та раки. Біля Великої Висі ловили раків [16, с. 23, 30, 32]. Сотник слободи Орел В.Черниченко мав “загаченный гард” на Південному Бузі та ловив чимало вирезубів, яких навіть постачав до столу коменданта Г.Толстова. Хоча сам сотник в своїх листах до коменданта писав, що він насправді, небагато риби ловить, але він приховав частину правди раків [31, с. 576]. В 1762 році запорожці розкидали гард сотника Черничекна і відібрали аж 27 возів риби раків [1, с. 64]. Іноді населення спеціально будувало греблі – для лову та розведення риби. Греблі також використовували як місця водопою для худоби раків [16, с. 29].

Населення полку займалося полюванням і звіроловством. В документах ми зустрічаємо згадки про мисливський промисел новослободжан. Полювали на дичину і звіра, а також ловили живих звірів. В травні 1761 року комендант М.Муравйов писав до сотників і козаків полку і просив ловити йому за винагороду живих оленів, кіз, сугаків. Сугак або сайгак – висока, струнка, швидконога порода диких овець раків [15, с. 604-605]. А в 1763 році з фортеці Св. Єлизавети був посланий на Запоріжжя

мисливець, який мав наловити живих оленів раків [23, с. 149]. Ми припускаємо, що живих тварин планували відправити до Петербурга, до імператорського звіринця. В донесенні Коша гетьману К.Розумовському від листопада 1763 року згадується проведення полювання на дичину в Новій Сербії і Новослобідському полку [27].

Новослобідські козацькі старшини і сотники займалися таким традиційним видом промислу, як виготовлення спиртних напоїв – гуральництвом і винокурінням [9, арк. 33]. Незважаючи на те, що в документах ми зустрічаємо чимало згадок про спиртні напої – «гаряче вино», «просте вино» [28, арк. 1-20; 6, арк. 15-15зв.; 7, арк. 6], тобто горілку – проте інформації про виробництво цього продукту майже немає. Це не означає, що його зовсім не було, але вірогідно виробляли спиртні напої в незначній кількості. Тому, щоб задовольнити попит на горілчані вироби, чимало цієї продукції завозилося в Новослобідський полк і Нову Сербію з сусідніх територій – Польщі, Молдавії, Валахії і Гетьманщини. Так, горілка і вина становили значну частину товарів, які привозилися в полк [18, с. 177; 28, арк. 1-20].

Досить розвиненим було млинарство, мірошництво. В полку існувало кілька видів млинів: 1) водяні – стояли на греблях і річках; 2) лодейні; 3) вітряки [4, арк. 81]. Млинами володіли переважно козацька старшина. Так, млин був у ротмістра Іванченка [13, арк. 12], а сотник слободи Бородаївки Даниленко мав лодейний млин [29, с. 263]. З указу Сенату від 27 грудня 1761 року ми дізнаємося, що новослобожане заводили млини і на незаконно захоплених запорізьких землях [20, с. 877]. Цінну інформацію про розвиток млинарства може нам повідомити “Щоденник...” Гільденштедта. Серед промислів вчений виділяє борошняний як найбільш розвинений. Найефективніше, на його думку, працювали водні, “плавучі млини”, побудовані на річках, яких було чимало в Новослобідському полку [16, с. 18].

І.Гільденштедт згадує, що були цілі млинарські греблі. Такі греблі були побудовані на річці Висі, поблизу слободи Добрянки, на р. Синюсі. Мандрівник відзначив вміння тубільних мешканців використовувати навіть досить мілкі річки для спорудження млинів. На дніпровських кручах були й млини-вітряки, але вони давали гірші результати [16, с. 18, 21, 27, 29, 31].

На території Новослобідського полку розвивалися і ремесла. Але про ремесла маємо значно менше інформації. Зустрічаємо лише поодинокі згадки, або ж якісь події, які стосувалися ремісників.

За термінологією XVIII століття ремісників називали «художниками» [21, с. 193]. Саме будівництво фортеці Св. Єлизавети передбачало залучення значної кількості ремісників і майстрів будівельних спеціальностей. Ремісників для будівництва вербували в Гетьманщині. Так, ми зустрічаємо наказ про будівництво фортеці Св. Єлизавети від 3 травня 1754 року, в якому окрім направлення на роботу малоросійських козаків передбачалося також направити “работных и мастеровых людей” [22, с. 263-264]. Ми ознайомилися з проханням коменданта фортеці Св. Єлизавети О.Глебова до головного командира Нової Сербії І.Ф.Глебова. О.Глебов просив прислати ковальський інструмент і 10 пудів заліза “для казенной надобности” – тобто для робіт, пов’язаних з будівництвом фортеці [5, арк. 5].

В березні 1759 року інженер-підполковник Менцеліус, який керував будівництвом Єлизаветинської фортеці, звітував новому коменданту Ф.Юосту про хід будівництва і укріплення фортеці. В звіті Менцеліус згадав столярів і людей різних художеств [8, арк. 29-29зв].

Самі роботи по будівництву і укріпленню фортеці кілька разів призупинялися, згорталися, а через деякий час знову поновлювалися. Вірогідно, що частина цих ремісників вирішила не повертатися додому, а залишитися і оселитися в новозаснованих слободах і поселеннях, тим

більше, що як Нова Сербія, так і Новослобідський полк, на перших порах гостро відчували потребу в людях ремісничих спеціальностей.

В травні 1763 року велися роботи по будівництву Архангелогородського карантинного будинку. Для будівництва будинку передбачали використати 100 особливих робітників (майстрів) [22, с. 259-260].

В одному документі про стан справ у Новосербських полках в 1762 році згадуються і люди ремісничих спеціальностей – столяри, токарі, теслярі, каменярі, бондарі, паяльщики, пороховщики, ковалі і інші [10, арк. 20]. Хоча документ відноситься до історії Новосербського корпусу, але ремісники перелічених спеціальностей були наявні і в Новослобідському полку. С.Шамрай називає такі ремісничі спеціальності, які існували в полку: слюсарі, теслі, ковалі, коновали [29, с. 261].

Припускаємо, що в Новослобідському полку, як і в сусідній Новій Сербії не вистачало людей ремісничих спеціальностей. Так, наприклад, у вересні 1762 року Полкова слобідська канцелярія розшукувала по сотнях і слободах скляра для підгонки вікон в будівлі канцелярії. Ми ознайомилися з відповіддю сотника К.Вовка, який доповів, що в його слободі склярів немає [12, арк. 19-19зв]. Ремеслом займалися і греки – мешканці приміської слободи фортеці Св. Єлизавети. Про рівень розвитку ремесел греків нам свідчить наявність цехової організації в кінці 1750-х років. На жаль важко встановити, якими саме ремеслами займалися греки [32, с. 673-674, 681].

В указі про заснування Новоросійської губернії від 22 березня 1764 року також згадуються цехи. Наявність цехів свідчить про значний розвиток ремесел. Вірогідно, що цехи з'явилися з середини 1750-х років.

Дослідник А.Пашутін подав інформацію про спробу пошуку і добування корисних копалин на території Новослобідського полку. В листопаді 1763 року комендант фортеці Св. Єлизавети А.Ірман довів до відома населення полку наказ генерал-поручика О.Мельгунова – шукати

каміння, яке буде придатне для будівництва житла, а також торф. Тим, хто знайде поклади цих корисних копалин, обіцялася винагорода в 100 карбованців, а також право отримати ці поклади у власність для організації “заводу” – підприємства, яке буде видобувати ці корисні копалини. Таким чином, фортечне начальство намагалося знайти заміну дефіцитним лісоматеріалам [17, с. 16-17]. Своєю промислово-ремісничою діяльністю населення Новослобідського формування робило внесок у економічний розвиток південного регіону. Займаючись промислами і ремеслами населення полку не тільки економічно освоювало «Задніпровські землі». Воно ставало заможнішим, отримувало значні прибутки і матеріальні блага від своїх занять. Де які з промислів були дуже прибутковими (наприклад, рибальство). В Новослобідському полку були представлені такі види промислу: бджільництво, рибальство, млинарство, винокуріння і гуральництво, мисливство і звіроловництво. Найбільш розвиненими, на нашу думку, були млинарський і рибальський промисли. Населення полку займалося і ремісництвом, але в цілому воно не набуло значного розвитку і по слободах відчувався брак людей ремісничих спеціальностей. Виключення може становити хіба що ремісництво греків фортеці Св. Єлизавети, в яких була навіть цехова організація. Вірогідно потужності ремісничого виробництва були незначними і основному ремісничі вироби виготовлялися для задоволення потреб населення полку.

Джерела та література:

1. Архів Коша Нової Запорізької Січі: Опис справ (1734–1776) – К., 1994.
2. Архів Коша Нової Запорізької Січі: Корпус документів 1734–1775. – К., 1998 – Т. 2.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ), ф. 5, оп. 1, спр. 249.
4. ІР НБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 250.

5. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 115.
6. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 255.
7. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 630.
8. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 701.
9. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 1145.
10. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 1640.
11. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 1733.
12. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 1746.
13. ІР НБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 1853.
14. ІР НБУ, ф. 42, оп. 1, спр. 21.
15. Материалы для местной истории // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – 601–605.
16. Никифоренко Н.А. Щоденник подорожі І.А.Гільденштедта Єлисаветградською провінцією (травень – липень 1774 року) // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 4 (5). – 1999. – С. 15–39.
17. Пашутин А.Н. Исторический очерк г.Елисаветграда. – Елисаветград, 1897.
18. Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI – XVIII столітті. – Донецьк, 2004.
19. Полное собрание законов Российской империи (далі ПСЗ РИ). – СПб., 1830. – Изд. 1-е. – Т. 13.
20. Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Изд. 1-е. – Т. 15.
21. Полонська-Василенко Н. Заселення Південної України в першій пол. XVIII ст. – Мюнхен, 1960. – Ч. 1.
22. Сенатский Архив. – СПб., 1901 – Т. 9.
23. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
24. Ткаченко М. Утворення Нової Сербії на запорізьких землях у 1752 році. // Україна. – 1926. – Кн.17. – № 2-3. – С. 146–159.

25. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002.
26. Феодосий Макаревский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Дніпропетровськ, 2000.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДАК), ф. 51, оп. 3, спр. 12771.
28. ЦДАК, ф. 59, оп. 1, спр. 3897.
29. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207-302.
30. Яворницький Д. І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ, 2002.
31. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизавети. // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.
32. Ястребов В. Греки в Елизаветграде. 1754–1777 гг. // Киевская старина. – Т. 8. – 1884. – № 4. – С. 673-684.